

KONSEPT TUSHUNCHASI TA'RIFI, MAZMUNI VA STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Alijonova Oqila Alimovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

1-bosqich tayanch doktoranti

Elektron pochta: oqila7777@gmail.com

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10377220>

ARTICLE INFO

Received: 06th December 2023

Accepted: 13th December 2023

Online: 14th December 2023

KEY WORDS

Konsept, adabiyot, kognitiv atama, konseptosfera, lingvokognitiv, konsepsiya mazmuni, tuzulmaviy xarakteristikasi.

ABSTRACT

Ushbu maqolada kontsepsiya tushunchasi muhokama qilinadi. Tushunchalar madaniy, lingvistik, psixologik, falsafiy va boshqa jihatlarida ko'rib chiqilib, ko'plab sharhlar, tasniflar va tadqiqot usullari taklif etiladi.

Kirish: Kognitiv fanning jadal rivojlanishining so'nggi yillari lingvistik tadqiqotlarda kontsepsiya muammosining dolzarbligiga ham hissa qo'shdi. Chunki kognitiv yondashuv asosida tilshunos-tadqiqotchi insonning bilish mexanizmini aynan til orqali amalga oshirishga erishadi.

Bu esa til yuzasidan, uning tizimidan olingan faktik ma'lumotlarni yangi xulosalar bilan boyitish imkonini beradi. Inson aql-zakovati, tafakkur qonuniyatlari azaldan mantiq, falsafa, fiziologiya, psixologiya fanlari bilan shug'ullanib kelgan. Falsafada idrok gnoseologiyasi nazariyasi bilan bog'liq alohida bo'lim ham mavjud. Shu sababli, kognitivizm antik davr falsafasi bilan bog'liq ulkan an'anaga ega, deyish mumkin.

Hozirgi kognitiv fanda esa qadimgi masalalar yangicha talqin qilinayotganini kuzatish mumkin. Masalan, tabiatning turli voqealari (narsa, hodisa, jarayonlar) tafakkuri bilan farqlanadi: ba'zilar tasviriy obraz sifatida, boshqalari aniq tushuncha sifatida, uchinchisi esa xarakter shaklida tasvirlanadi.

Bir so'z bilan aytganda, kognitiv tilshunoslik ob'ekti alohida ilmiy soha hisoblanib, inson ongi, tafakkuri va uning psixik jarayonlari va holatlarini birgalikda o'rganish bilan shug'ullanadi. Bu idrok va bilish haqidagi fan, inson faoliyati davomida olamni idrok etish jarayonlari. Shuning uchun ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik, uning o'rganish ob'ektlari va vazifalari, "kognitivizm" tushunchasining mohiyati, "kontsepsiya" va "kontsepsiya" muammosi, shuningdek, kognitiv tilshunoslikning an'anaviy tilshunoslikdan farqli belgilari haqida so'z boradi.

Kognitiv lingvistika (kognitiv lingvistika; kognitiv lingvistik; lingvistik kognitiv) tilshunoslikning yangi yo'nalishida muhim o'rin tutuvchi umumiy kognitiv mexanizmlarni o'rganish va uning tilning axborotni shakllantirish va axborotni (kodifikatsiyalangan)ga o'tishiga qaratish masalasidir.

Bu tizim bir tomondan insoniyatning boshqa semiotik vositalaridan farqli ravishda joylashtirilgan va shu bilan birga sub'ektning ontogenezni mustaqil ravishda o'zlashtirishi uchun shartlangan tashqi va ichki ob'ekt bo'lishi mumkin. Tilga bunday dual yondashuv tilni faoliyatning boshqa kognitiv ko'rinishlariga keskin qarama-qarshi qo'yadi. Til mexanizmlarida faqat tafakkur strukturasi o'ziga xos tarzda ko'rib chiqilmaydi, balki bu tuzilish qanday belgilar shaklida namoyon bo'lishi masalasi bilan birgalikda ko'rib chiqiladi.

Shuning uchun kognitiv tilshunoslik doirasida nutqning shakllanishi va namoyon bo'lishidagi "aqliy" xususiyatlar ham o'rganiladi. Kognitiv tilshunoslik tarkibida olib borilgan tadqiqotlar insonga xos bo'lgan bilish mexanizmlari masalalarini yaxlit tarzda o'rganish, shuningdek, ushbu mexanizmlarni turkumlash va kontseptsiyalash imkonini beradi.

Chunki kognitiv tilshunoslik til hodisalarini ma'no va murojaatni o'rganishda inson bilish prizmasi nuqtai nazaridan yondashadi, tilning lug'aviy tarkibi esa semiotik parametrga nisbatan inson bilishining natijasi sifatida talqin etiladi. Kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi 80-yillarning oxirlarida, ba'zan esa 1989 yilda Xalqaro kognitiv tilshunoslik assotsiatsiyasi tashkilotchisi Rene Dirven tomonidan qayd etilgan va Deysburgda bo'lib o'tgan simpozium ishtirokchilari o'z materiallarini nashr etish bilan bog'liq.

To'plam materiallarining paydo bo'lishi tilni idrok etish va unga yangi yondashuvning paydo bo'lishiga yordam berdi (kognitiv fan g'oyalari bilan uzviy bog'liq bo'lgan tarzda).

Kognitiv tilshunoslik fanining o'rganish sohasi aniq chegaraga ega bo'lmas-da, keyingi yillarga kelib, Kognitiv o'z-o'zidan leksikologiyani o'rganishning turli yo'nalishlari, kognitiv grammatikaning turli xil turlari, shuningdek, kognitiv nutqlar paydo bo'ldi. Boshqa tomondan, semantikada uning kognitiv prototip semantikasi, konseptual semantika, kadr semantikasi kabi sohalari jadal rivojlanayotganini ko'rishimiz mumkin.

Nihoyat, hozirgi kunga qadar bir qator tilshunoslik muammolarini o'rganishda kognitiv nuqtai nazardan yangi-yangi xulosalar olish mumkin edi. Avvalo, hozir uni kontseptsiyalash va tasniflash; olamni idrok etishda olam manzarasining lingvistik aks etishi; tilning korrelyativ shakllari; lingvistik tuzilmalarning kognitiv tuzilmalar bilan aloqasi; rus va o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari muammosiga bag'ishlangan bir qancha maqolalarda ko'rishimiz mumkin.

Bizningcha, kognitiv tilshunoslikning vazifalari quyidagilardan iborat: 1) insonda bilimning paydo bo'lishida tilning rolini aniqlash; 2) olam va undagi narsalarni turkumlash (tushunchalarni shakllantirish va turlarga bo'lish); jarayonlarni kontseptuallashtirish (tushunchalarni shakllantirish) va atribut (nominatsiya) tushunish; 3) kontseptual tizim bilan lingvistik tizim o'rtasidagi munosabatni aniqlash; 4) olamning lingvistik va kognitiv (kontseptual) tasvirlari bilan bog'liq masalalarni hal qilish.

Demak, kognitiv tilshunoslikda til shaxsning olam va shaxs bilan munosabatini ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda "kognitiv lingvistika", "kognitiv grammatika" tushunchalariga to'xtalib o'tamiz. "Kognitiv" so'zi ingliz tilidagi bilish-bilmoq, anglamoq, anglamoq so'zlaridan olingan bo'lib, falsafada faqat nazariya bilan cheklanib qolmay, tilni tafakkur (ong) bilan bog'lab, chuqur ilmiy o'rganadi. uning shakllanishida psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy va lingvistik hodisalar bilan uzviy aloqasi.

Sh.Safarovning fikricha, kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va uni saqlab qolish, tilni mashq qilish va uzatish, umuman olganda, til tizimi va kompozitsiyasini

inson miyasida idrok etish sifatida tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishdir. A.Abduazizov nutqning hosil bo'lishi, uzatilishi, xotirada ongli ravishda saqlanishi kabi murakkab hodisalar markazi miya neyronlari vositasida bo'lishini ta'kidlaydi.

Har bir xalq yoki Etnosning milliy-madaniy va ijtimoiy xususiyatlarining o'ziga xosligini turli tushunchalar, tushunchalar, ramkalar yordamida aniqlashda, tildagi turli birliklarning shakl va mazmunini farqlashda fonologik vositalar katta xizmat qiladi. Inson tili "tovushli, ovoqli" bo'lib, mazmun yaratishda katta ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, u kognitiv tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismi ekanligini tan olish kerak, chunki u kognitiv fonetika va fonologiyada o'rganiladi.

Tilshunoslikning yangi yo'nalishi ing-lingvooamadaniyat til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Kontsepsiya uning markaziy tushunchasidir. Professor N.Mahmudov lingvokulturologiya (lingvooamadaniyat) da kontsepsiyani o'rganish haqida shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiya tilshunosligida tushunchaning o'zini ifodalash muammolariga haddan tashqari e'tibor beriladi, bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalgan bo'lib, undagi ishlarni sanash va sanash qiyin. So'nggi yillarda ma'qullangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi ham aynan u yoki bu tildagi tushunchani lingvokulturologik o'rganishga bag'ishlangan".

lingvokulturologiya uchun ham muhim kategoriya bo'lsada, uning ushbu fanlarda izohlanishi boshqacha. Bu atama o'tgan asrning 80-yillarigacha tilshunoslikda tushuncha so'zining sinonimi sifatida qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kungacha tushuncha atamasi bilan bog'liq holda uning izohi kengayganligini ko'rish mumkin.

Tushuncha tushunchasi deyarli barcha nufuzli tilshunoslar tomonidan keng tadqiq qilingan bo'lib, ularning barchasi tushunchani turlicha individual tarzda izohlaydilar. Y.A.Stepanov va S.A.Askoldovning fikri bir-biriga juda yaqin, ular tushunchani " mantiqiy kategoriya" deb talqin qiladilar. Ya'ni, Askoldov "Tushuncha inson tafakkurida shakllangan madaniyat elementlaridan birining shaklidir, xuddi nshu shaklida madaniyat insonning ruhiy olamiga kirib boradi" deb hisoblaydi.

Yana bir rus tilshunosi V.A.Maslova tushunchaning ma'nosini ko'p qirrali tuzilma sifatida ko'rib, u nafaqat til egalari tomonidan o'ylanayotganini, balki ular o'zlari his qilgan hayajon, baho, milliy qiyofa va bog'lanishni o'zlarida qabul qilishini ko'rsatadi. kontsepsiya tarkibida maxsus nuetai qarash borligini ta'kidlaydi.

Konsepsiya o'z fikrlarida ham tushunchaning markazi qadrli ekani, u Madaniyatni o'rganishga xizmat qilishi, madaniyat negizida aynan qadriyat tamoyili yotishi ta'kidlangan. Qolaversa, har bir tushunchada murakkab ruhiy uyg'unlik, shaxsni ifodalovchi ob'ektga uning ma'no tarkibidan tashqari munosabati, umuminsoniy yoki umumiy, milliy-madaniy, ijtimoiy, til egalari mansub bo'lgan, shaxsiy individual komponentlar kiritilganligi alohida ta'kidlanadi.

Demak, kontsepsiya tilshunoslikda eng faol foydalaniladigan birlik hisoblanadi. Kontsepsiya til birligi sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos tomonlarini ifodalaydi. Masalan, o'zbek xalqi tafakkurida choy tushunchasi quyidagicha bog'langan:

1) chanqagan siqilgan ichimlik: chanqaganda ichiladigan issiq ko'k choy, hatto yozning chillasida ham;

2) Mehmondo'stlik ifodasi: mehmon uyga kelganda noldan keyin dasturxonga tortiladigan eng asosiy mahsulot. Odamlar tanishini uyga taklif qilish uchun "payola choy bor" iborasini ishlatishadi.

3) bosh og'rig'ini engillashtiradigan malham: bosh og'rig'ida ko'pchilik, ayniqsa keksalar, achchiq choy ichishadi;

4) kelinlik odobi ifodasi. O'zbek madaniyatida choy ko'chirishning ham o'ziga xos odoblari bor, ya'ni o'zbek oilalarida asosan kelinlar choyni birinchi bo'lib keksalarga, tik turgan holatda, chap qo'lni ko'ksiga, o'ng qo'li bilan uzatadilar.

Lingvistik tushuncha barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli bo'lib xizmat qiladi. Tilshunoslik tushunchasi milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir etuvchi madaniyat qurolidir. Tilshunoslikda madaniyat tushunchalari alohida o'rganiladi.

Kollektiv til ongida madaniyatning asosiy tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Madaniyatning asosiy tushunchalari mavhum otlar, xususan, vijdon, qismat, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, Vatan va hokazo.k . tushuniladi. Madaniy tushunchalarni A.Y.Gurevich ikki guruhga ajratadi: "fazoviy", falsafiy kategoriyalar, ya'ni Madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat), shuningdek, ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (Erkinlik, Qonun, haqiqat, mehnat, boylik, mulk).

V.A.Maslova bunga yana bir guruh - milliy madaniyat kategoriyasini ham qo'shadi. Kontseptsyani tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy jihatdan o'ziga xos tushunchalarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, kartoshka tushunchasi madaniyatga xos tushunchalardan biri hisoblanadi. Kartoshka ruslar uchun noqulay ovqatlanish mezonidir, buni sidet misolida ham ko'rish mumkin. na odnoy kartoshka frazeologizmi ; belaruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi.

Yoki non tushunchasini oladigan bo'lsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqaviy mezon hisoblanadi, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun esa muhim oziq moddalar hisoblanmaydi. Ular uchun guruch asosiy ozuqaviy mezon hisoblanadi.O'zbek tilshunosligida ham "kontseptsiya" tushunchasi turli talqinlarga ega.

Masalan, Sh.Safarov " moddiy olamni idrok etish ayni paytda idrok etilayotgan sub'ekt – hodisalar haqidagi tushunchaning tug'ilishini bildiradi, keyinchalik bu tushuncha aqliy namuna tushuncha sifatida shakllanib, moddiy nom oladi", deb ta'kidlaydi.

O'. Q.Yusupov tushunchaga "tashqi yoki ichki olamdagi biror narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar, uning tasvirlari va unga nisbatan ijobiy, salbiy, neytral munosabat, ya'ni baholar majmui" deb ta'rif beradi. Olim tushuncha va kontseptsyani farqlashda shunday izoh beradi: "Tseptsiya bilan tushunchani aybergga o'xshatish mumkin . Agar tushuncha aysberg bo'lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir.

Tushuncha - ob'ektiv, mantiqiy xususiyatlarni aks ettiruvchi sub'ektning umumiy yoki aniq belgilari. Kontseptsiya tasavvur yoki sxema asosida ikkilamchi begidan bosqichma-bosqich abstraksiya natijasida yuzaga keladi.

toifadagi tipik mavzu yoki voqelik haqida asosiy g'oyani keltirib chiqaradigan birlik.Masalan,ideal uy bekasi g'oyasi, avtomobil g'oyasi. Bu tushunchalar insonga olamdagi predmetlar va voqeliklarni turkumlashda yordam beruvchi birlik vazifasini bajaradi.

Xotiradagi ramka-assotsiatsiyalar. Konsepsiya-ramkani "kadr" tushunchasi bilan ham solishtirish mumkin, chunki bu turdagi kontsepsiya ma'lum bir kontsepsiya doirasiga tipik tarzda kirs, o'sha belgilarni o'z-o'zidan oladi. voqealar sxemasi tushunchasi ham.

Skript omili kadrda Vaqt o'lchamlari bilan farqlanadi. Stsenariy o'z-o'zidan voqealarning syujet rivojlanishi haqidagi bilimlarni umumlashtiradi. Bu odamga kundalik hayotiy voqealarga e'tibor qaratishga imkon beradi: masalan, "uchrashuv" kontsepsiyasiga, oshiqalar uchrashuvi restoranida sham yorug'ida kechki ovqat, romantik musiqa bilan, ofis atrofidagi sheriklarning xayoliy vakilligidagi biznes uchrashuvi . qahva yoki mineral suv bilan stol voqealar sxemasi, ya'ni stsenariy deb ataladi.

A.P.Babushkin bunday kontsepsiya turlari orasidagi farq unchalik katta emasligini aniqladi.Ularning har biri nisbatan o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, u ham vaqt o'tishi bilan qayta shakllantirilishi mumkin. Erkin lug'at tushunchasi multfilmlar, sxemalar, kadrlar, stsenariylarni shakllantirish uchun manba, ya'ni material bo'lib xizmat qiladi.So'z tushunchasi aniq tuzilishga ega.

Tadqiqotchilar asosiy e'tiborni strukturaning murakkabligiga, kontsepsiyaning ko'p qatlamlilikiga qaratdilar va ular, umuman olganda, ongli konstruksiyani tashkil etishini aniqladilar.Tuzilish tushuncha haqidagi ma'lumotlarni qayta shakllantirish imkonini beradi.

Tushunchalar tuzilishi jihatidan farq qilar ekan, ularning aniq tasnifini ishlab chiqish tilshunoslar uchun haligacha yechim talab qiladigan muammo bo'lib qolmoqda.I . Tuzilishiga ahamiyat berib tasnifni tuzish g'oyasi.A.Sternin taklif qilgan.

U tushunchalarning uch turini ajratdi: bir bosqichli-faqat bazal qatlamni o'z ichiga oladi; ko'p bosqichli: turli bosqichlarning bir nechta kognitiv qatlamlarini o'z ichiga oladi; segmentlangan: bazal qatlamdan iborat va abstraksiya darajasiga ko'ra bir xil hajmli segmentlardan tashkil topgan.IASternin kontsepsiya tarkibida bazal qatlamni ajratib turadi va shuningdek, unda konkret voqelik belgilarining mavjudligini aniqlaydi, universal ob'ekt- kod.

Bundan tashqari, ushbu kod kontsepsiyani, shuningdek, fikrlash operatsiyalari uchun ba'zi qo'shimcha kontseptual belgilarni kodlaydi.Konsepsiyaning rivojlanishi, uning boshqa tushunchalar bilan assotsiatsiyasini qamrab oluvchi kognitiv qatlam kontseptual belgilar orqali aks ettirilgan holda uning kontseptual qatlamini to'ldiradi. Kontsepsiyaning tuzilishi kontseptual, obrazli elementlarni o'z ichiga oladi.

Yu.S.Stepanov kontsepsiyaning kontseptual elementida har bir tushunchada mavjud bo'lgan quyidagi qatlam va komponentlarni alohida sanab o'tadi: birinchi qatlam o'zida muhim belgini aks ettiradi, ikkinchi qatlam bir yoki bir nechta qo'shimcha belgilarni, passivlarni o'z ichiga oladi, va uchinchi qatlamning o'zi kontsepsiyaning ichki shaklini o'z ichiga oladi.

GGSlshkin tomonidan taklif qilingan tushunchalar tipologiyasida kontsepsiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri, qiymatga asoslangan element haqida yaxshi ma'lumot berilgan. U bu borada quyidagi tasnifni kiritdi:-individual (shaxsiy, muallif tomonidan ishlagan);-mikroguruhled (masalan, oila, do'stlar);- makroguruhled (ijtimoiy, rolgasiz , maqomga asoslangan); -etnik, umuminsoniy qadriyatlar.Olim tomonidan ishlab chiqilgan bu tasnifdagi omillar qarama-qarshilik usuli orqali tahlil qilinadi.

Bu mezon ostida quyidagi tushunchalar mavjudligi aniqlandi:-individual;-mikroguruhled;-makroguruhled; -milliy; -tsivilizatsiyalashgan; universal. Kontsepsiyaning ongli va tarkibiy ko'p qatlamlilik tushunchani anglash protsedurasida o'z aksini topadi. Bu jarayonning birinchi

bosqichida kontseptsianing tashqi omillari , ikkinchi bosqichda kontseptsianing ichki markazi, kontsepsiya - obraz o'z aksini topadi.Uchinchi bosqichda tasvirning metonimik kontsentratsiyasi yuzaga keladi, bu esa ramziylikka imkon beradi. bu so'zning ma'nosi hosil qilinadi .

To'rtinchi bosqichda mifologik ustanovka jarayoni ketadi va ramziy xususiyatlar madaniyat paradigmasida jonlanadi. Bu erda so'zning ancha chuqur semantikasini tahlil qilish jarayoni sodir bo'ladi.

Xulosa

kognitologiya va lingvokulturologiyaning asosini o'zgartiradi . Biroq, xorijda va mahalliy tilshunoslikda vaqt davri "kontseptsiyasi" sezilarli darajada qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona talqini mavjud emas. Tushunchaning mohiyati uning aqliy kognitiv tabiatidan foydalanish orqali hal qilinadi, bu faktning ong bilan aks etishi natijasidir.

Fikrning mazmuni so'zning leksik ma'nosiga qaraganda ancha kengroq va chuqurroqdir, chunki u hozirgi vaqtda onga tegishli faqat semantik omillarni emas, balki qo'shimcha ravishda ma'lumotlar bazasini aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. shaxs, uning nutqida hozir ham topib bo'lmaydigan qiyinchilik yoki hodisani qomusiy tushunishi.

References:

1. Karasik Til doirasi: shaxsiyat, tushunchalar. Nutq. M.: Gnosis, 2004. b. 75.(Karasik Til doirasi: shaxsiyat, tushunchalar. Nutq. M.: Gnosis, 2004. b. 75)
2. Askold SATsepsiya va so'z // Rus adabiyoti. Adabiyot nazariyasidan matn tuzilishigacha. Antologiya / VP Neroznakning umumiy tahriri ostida . M.: Akademiya, 1997. s. 269. (Askold SATsepsiya va so'z // Rus adabiyoti. Adabiyot nazariyasidan matn tuzilishigacha. Antologiya / VP Neroznakning umumiy tahriri ostida . M.: Akademiya, 1997. s. 269.)
3. Slyshkin , GG Matndan ramzga: ong va nutqdagi pretsedent matnlarning lingvistik va madaniy tushunchalari / GG Slyshkin . - M.: Academia, 2000-p.10.(Slyshkin , GG Matndan belgiga: ong va nutqdagi pretsedent matnlarning lingvistik va madaniy tushunchalari / GG Slyshkin . - M.: Akademiya, 2000-10-bet.)
4. Frumkina RM. Tilshunos va psixolog nuqtai nazaridan kontseptual tahlil // Ilmiy va texnik ma'lumotlar. 1992. Seriya 2. No 3.(Frumkina RM. Tilshunos va psixolog nuqtai nazaridan kontseptual tahlil // Ilmiy-texnik ma'lumotlar. 1992. Ser. 2. No 3.)
5. Popova ZD, Sternin IA Tilning semantik va kognitiv tahlili. Voronej, 2006. p. 24.(Popova ZD, Sternin I.A. Tilning semantik va kognitiv tahlili. Voronej, 2006. 24-bet.)